

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

FEBRUARI 1995

COLOFON

De Terebinth is een tijdschrift ten behoeve van de leden van Vereniging de Terebinth

Redactie:

Roy P. de Beunje, Josée Bionda, Sytze de Boer, Wim Cappers en Henk de Feijter

Lay-out:

Henk de Feijter

Eindredacteur:

Wim Cappers

Redactie en secretariaat:

Dodeweg 31
3832 RE Leusden
033-653380

De kopij voor de volgende Terebinth moet vóór 23 maart 1995 op het secretariaat aanwezig zijn. De kopij wordt op 3,5 inch floppy en in WordPerfect 5.1 aangeleverd.

Het lidmaatschap van de vereniging kost minimaal voor personen f 35,-, voor elke huisgenoot f 15,- en voor organisaties f 100,- per jaar. De contributie kan op gironummer 335536 van de Terebinth te Leusden worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten.

Niets uit dit blad mag worden overgenomen zonder vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

Foto's: Henk de Feijter (pag. 1,3,8,9,10), Wessel Meijer (pag. 6,7)

INHOUDSOPGAVE

Mededelingen redactie	2
Verenigingsnieuws	2
Brievenrubriek	2
Een nieuwe blik op het levenseinde	3
Gesprek met de voorzitter	4
Standplaats Calcutta	6
Grafrecht en grafrust	8
Boekbespreking	10
Excursies	12
Agenda	12

MEDEDELINGEN REDACTIE

Vertrek uit de redactie

Eind 1994 heeft Cees van Raak zich uit de redactie teruggetrokken. Zijn besluit heeft niets te maken met de nieuwe koers van ons blad. Hij heeft het echter zo druk, dat hij onvoldoende tijd voor het redactiewerk overhoudt. De redactie bedankt Cees voor zijn jarenlange inzet. Ze wenst hem succes met zijn werk en blijft in elk geval artikelen van zijn hand tegemoet zien.

VERENIGINGSNIEUWS

Vacatures bestuur

Binnen het bestuur zijn er vacatures wat betreft het beheer van de penningen en de zorg voor de publiciteit. Tot 15 maart aanstaande kunnen belangstellenden voor inlichtingen en een profielschets telefonisch contact opnemen met de voorzitter van de Terebinth, de heer J.W. Eggink. Ook mensen, die het bestuur op kandidaten binnen dan wel buiten de vereniging willen wijzen, kunnen met hem contact opnemen. Het telefoonnummer van de heer Eggink is 070-3860307.

BRIEVENRUBRIEK

Mevrouw P.F.C. Deutekom-Houtstra schreef in het vorige nummer iets over de betekenis van de letters IHS. Ze herleidde dit tot afkorting voor In Hoc Signo, wat "In dit teken" betekent. Als aanvulling wil ik graag opmerken dat deze afkorting ook wel staat voor Iesus Hominum Salvator, dat in vertaling "Jezus verlosser der mensen" luidt. Ook wordt deze afkorting gebruikt als symbool door de orde der Jezuïeten.

Wim Vlaanderen

In het verslag inzake de excursie naar Rhenen en Loenen op 27 augustus 1994 worden enkele onjuistheden vermeld. Op het ereveld Loenen rusten niet 330 oorlogsslachtoffers maar circa 3300. Dat zal dus op een tikfout berusten maar maakt wel een onjuiste indruk. Op het militaire ereveld Grebbeberg bij Rhenen rusten Nederlandse militairen, die in de meidagen van 1940 op de Grebbeberg sneuvelden. De stoffelijke resten van vliegtuigbemanningen worden elders begraven. In Rhenen zijn de afgelopen jaren Nederlandse militairen herbegraven, van wie het bestaande graf om de een of andere reden moet verdwijnen.

H.H. Borghgraef

De Terebinth, orgaan van de vereniging De Terebinth, jaargang IX, aflevering 1, februari 1995

EEN NIEUWE BLIK OP HET LEVENSEINDE

Sinds 1986, het jaar van de oprichting van de Terebinth, prijkt haar vignet op de omslag van dit tijdschrift. Het is een ontwerp van de Winssense kunstenaar Huub Kortekaas. Het takje stelt de Terebinth voor, de terpen-tijnboom, die in de Bijbel als beplanting op een begraafplaats wordt genoemd. Een poort omsluit het takje als symbool voor de overgang naar een andere dimensie.

Het vignet geeft goed weer, waarmee de Terebinth zich bezighoudt. De initiatiefnemers van de stichting, die hun activiteiten in 1991 in een vereniging onderbrachten, maakten zich destijds zorgen om de onverschilligheid over de laatste rustplaats. Dank zij de medische zorg en de toegenomen welvaart stierven mensen in de twintigste eeuw minder snel aan allerlei ziektes. Ze genoten met volle teugen van het aardse bestaan. Om het levenseinde maakte men zich het liefst niet druk. Begraafplaatsen en crematoria kregen dan ook een onpersoonlijk karakter.

Vanaf de jaren zeventig zien steeds meer mensen het taboe rond de dood als een probleem. Eens moet iedereen zijn of haar eigen dood onder ogen zien. Daarom proberen verontrusten de samenleving van het belang van een bewust beleefd levenseinde te overtuigen. De Terebinth tracht onder het motto "Herstel van zorg rond dood en rustplaats" overledenen weer een waardige laatste rustplaats te geven. Tegelijk moeten nabestaanden op die plekken kunnen rouwen en herinneringen ophalen, terwijl liefhebbers van de historische en landschappelijke waarden er moeten kunnen rondwandelen. Gedenktekens en beplanting, samen het vignet van de vereniging vormend, zijn de belangrijkste objecten van zorg op en rond begraafplaatsen en crematoria. Een vroegtijdige, weloverwogen keuze voor de bedekking van de laatste rustplaats kan een goede voorbereiding zijn op de onvermijdelijke dood. Een kruis of een treurwilg, die geloof en verdriet verbeelden, bieden troostrijke herinnering aan nabestaanden. Tenslotte vormt een groene begraafplaats een rustige plek om te wandelen en ondertussen grafsymboliek als gevleugelde zandlopers en familiewapens te bekijken.

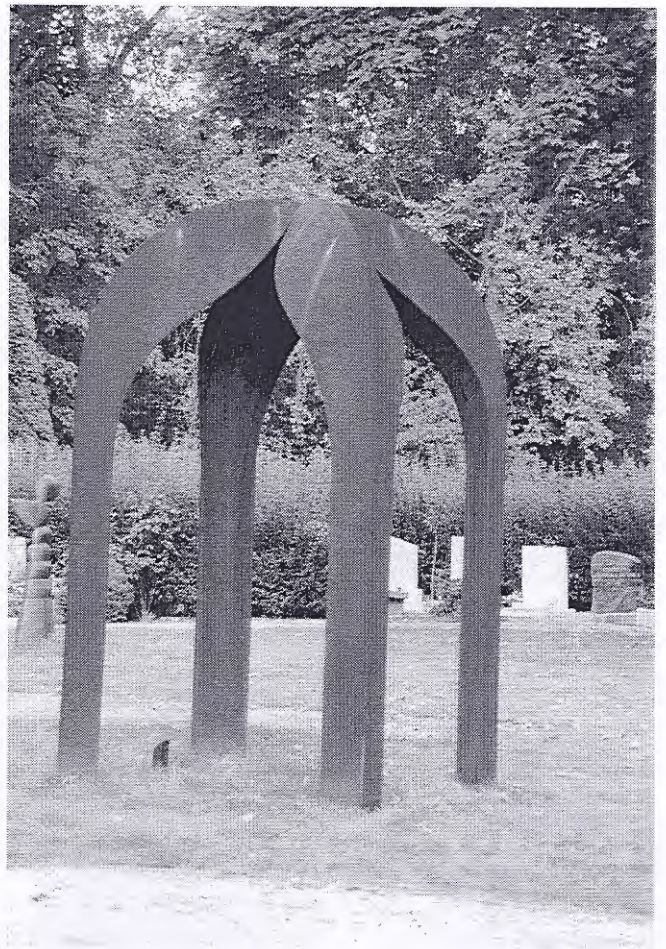
Herstel van de aandacht voor graven en groen als materiële uitingen van onze dodencultuur heeft verschillende consequenties voor het werk van de Terebinth. In de eerste plaats wil de vereniging in de Nederlandse samenleving de ogen openen voor het belang van de doelstelling. Daarnaast zet de Terebinth zich in om waardevolle en typerende groenvoorzieningen, graven en in de toekomst bijvoorbeeld ook columbaria ter plekke te behouden. Aangezien de Terebinth de dodencultuur nieuw leven wil inblazen, besteedt ze daarnaast aandacht aan nieuwe ontwikkelingen betreffende de vormgeving van gedenktekens.

Anno 1995 begint de boodschap van de Terebinth gelukkig in de samenleving door te klinken. Door de jaren heen hebben tal van mensen en organisaties zich via onze vereniging voor het herstel van zorg rond dood en rustplaats ingezet. Telkens wordt geprobeerd de

gulden middenweg te vinden tussen behoud en vernieuwing van onze materiële dodencultuur.

De Nieuwsbrief is vanaf het begin een belangrijk medium geweest om de doelstelling van de Terebinth te bereiken. Hoe groot de bijdrage van ons blad aan de mentaliteitsverandering is, valt nu moeilijk te bepalen. De kwaliteit van het blad bepaalt hoe dan ook, in hoeverre de boodschap overkomt. Het lijkt de redactie daarin gesteund door het bestuur dan ook een goed idee het tijdschrift zowel qua vormgeving als qua inhoud te vernieuwen. Naast kwaliteit zijn soberheid en waardigheid de trefwoorden, waardoor de redactie zich bij haar keuzes heeft laten leiden.

Wat betreft de inhoud probeert de redactie stelselmatiger dan voorheen de onderwerpen aan bod te laten komen, waarmee de Terebinth zich bezighoudt. Elke jaargang opnieuw zal er dus aandacht zijn voor begraafplaatsen en crematoria in relatie tot de rouwverwerking, de herinnering, het landschap, de biologie, de cultuurhistorie en de kunst. Daarnaast wil de redactie jaarlijks een themanummer uitbrengen. De redactie zal niet alleen zelf artikelen schrijven. Ze zal ook mensen binnen en buiten de vereniging uitnodigen hun licht over een bepaald onderwerp te laten schijnen. Vanzelfsprekend blijft de redactie geïnteresseerd in bijdragen van leden, die op eigen initiatief voor de tekstverwerker hebben

plaats genomen. Onder bijdragen worden overigens niet alleen artikelen verstaan. De redactie is van plan een kwart van elk nummer met kwalitatief goede en functionele foto's te vullen.

De vernieuwing van de vormgeving behelst in de eerste plaats de hernieuwde introductie van het tijdschrift in de vorm van een magazine. Dit formaat valt meer in het oog en maakt een aantrekkelijker lay-out mogelijk. Dank zij de betere papierkwaliteit komen illustraties bovendien beter tot hun recht. De omslag bestaat uit een nog zwaardere papiersoort. Uitgaande van het vignet heeft Huub Kortekaas het ontwerp van de omslag gemaakt. De kleur paars duidt direct het karakter van ons tijdschrift aan. Hoe de overgang naar de andere dimensie eruit ziet, weet niemand. Daarom heeft hij zijn poort als het ware een kwart slag gedraaid. Tussen de staanders van de poort wordt elke keer een foto afgedrukt, die naar de inhoud van het desbetreffende nummer verwijst. Ons tijdschrift probeert lezer en kijker immers telkens opnieuw van de noodzaak van herstel van zorg rond dood en rustplaats te overtuigen. Deze boodschap acht de redactie zo belangrijk, dat ze het kale Nieuwsbrief heeft weggelaten. Voortaan heet het blad de Terebinth.

De redactie

GESPREK MET DE VOORZITTER

Al enige tijd heeft vereniging de Terebinth een nieuwe voorzitter in de persoon van de heer Jan Willem Eggink, die in de loop van 1994 aantrad. Omdat hij uiteraard nog niet bij alle leden al even goed bekend is, leek het de redactie een goede gedachte hem eens voor het voetlicht te halen. Hij was graag bereid in een open gesprek iets te vertellen over zichzelf en over zijn denkbeelden.

Maatschappelijke achtergrond

Jan Willem Eggink werd in 1927 geboren in Willemstad, waar zijn vader gereformeerd predikant was. Het gezin verhuisde naar Geldermalsen, van waaruit de domineeszoon tijdens de oorlogsjaren het gymnasium in Tiel bezocht om vervolgens aan de Vrije Universiteit in Amsterdam rechten te gaan studeren. Lang duurde dat niet; de politieke acties gooiden roet in het eten. Eggink werd opgeroepen voor militaire dienst en diende als officier in Nederlands-Indië. Terug in Nederland maakte hij vervolgens zijn rechtenstudie af. Later, in 1958, promoveerde hij op een studie over de geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen.

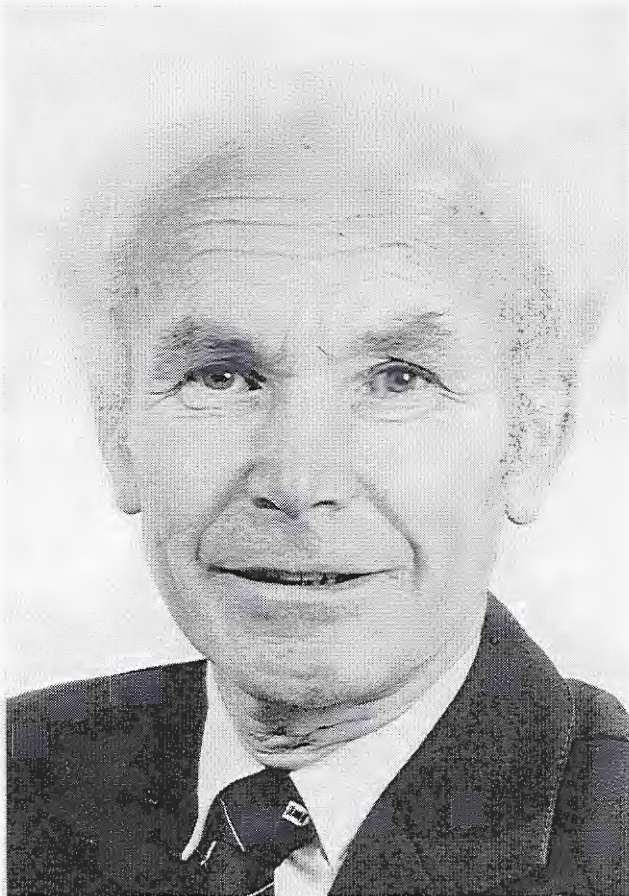
In zijn beroepskeuze gaf hij blijk van sterke maatschappelijke betrokkenheid. De leidinggevende functies die hij op het gebied van het maatschappelijk welzijn vervulde waren vele. Hij was niet iemand die lang op een bepaalde stoel zat; regelmatig wisselde hij van werkkring. Hij werkte bijvoorbeeld als adjunct-directeur bij de Raad voor de Kinderbescherming in Drenthe, als secretaris bij de Sociale Dienst in Amsterdam en als vice-voorzitter van de Nationale Raad voor Maatschappelijk Welzijn. Daarnaast deed en doet hij nog steeds veel vrijwilligerswerk, onder andere diaconaal en pastoraal kerkelijk werk.

Terwijl hij als hoofd van een centrale afdeling bij de Hoofddirectie Personeelszaken van de PTT bezig was met de veranderingsprocessen in die organisatie, werd in zijn woonplaats Voorburg, waar hij voor het CDA zitting had in de gemeenteraad, een beroep op hem gedaan om een wethouderszetel in te nemen. Met verschillende portefeuilles had hij zitting in vier opeenvolgende colleges.

Op deze man met zijn ruime bestuurlijke ervaring, ook binnen organisaties in verandering, werd door vereniging de Terebinth een beroep gedaan het voorzitterschap op zich te nemen. Zijn brede culturele belangstelling en interesse in maatschappelijke en ethische vraagstukken rond het omgaan met de dood in onze samenleving maakten dat hij hierop ja zei.

Oriëntatie als voorzitter

De eerste tijd van zijn voorzitterschap heeft hij gebruikt om zich intern en extern te oriënteren op de aard en plaats van de vereniging. Het viel hem daarbij vooral op, dat deze zich in een consolidatiefase bevindt, na een

pioniersfase, waarin door zeer enthousiaste mensen veel tot stand is gebracht.

Het gaat er nu om met hetzelfde enthousiasme en met gestructureerd overleg de doelstellingen trachten te bereiken. Dat er wel eens strubbelingen zijn, mag geen wonder heten. Toch kan dat jammer zijn. Eggink betreurt het bijvoorbeeld dat de Terebinth zich niet als medeverantwoordelijke partner heeft kunnen profileren bij de cursus "Begraven en Begraafplaatsen" van Teleac. Als voorzitter ziet hij het als zijn taak de genoemde faseverschillen te overbruggen.

Na zijn interne oriëntatie is de voorzitter ook gestart met het leggen en verstevigen van externe contacten. Deze zijn zeer veelsoortig. Hij legde bijvoorbeeld contact met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, het Ministerie van Binnenlandse Zaken en de onlangs opgerichte Vereniging van Begraafplaatsbeheerders. In deze contacten komt volgens Eggink heel duidelijk naar voren dat de buitenwacht zich tot nu toe een beeld van De Terebinth heeft gevormd dat in ieder geval maar ten dele overeenkomt met datgene waar we voor zouden willen staan. Heel vaak worden we gezien als een club die zich inzet voor het behoud van begraafplaatsen en graftekens. Zonder te willen ontkennen dat dit tot onze doelstellingen behoort, zou Eggink die toch het liefst ruimer willen formuleren en dat ook naar buiten toe willen uitstralen. Wellicht is ook onze promotiefolder op dat punt wat eenzijdig. Die wordt op het ogenblik dan ook herschreven.

Toekomstvisie

In de visie van de nieuwe voorzitter is de Terebinth een vereniging van mensen met een sterke interesse voor de wijze waarop wij in deze samenleving omgaan met de dood en de dode. Dat wil zeggen dat we niet alleen aandacht hebben voor begraafplaatsen, maar ook voor bijvoorbeeld ethische vraagstukken rond euthanasie. Niet alleen voor ontwikkelingen in vormgeving van grafmonumenten, maar ook voor rouwverwerking. Kortom, hoewel we moeten oppassen dat we ons niet vertellen, rekenen wij het hele terrein van de dood en de dode, de nabestaanden en de professioneel betrokkenen in principe tot ons aandachtsgebied. Om het brede karakter van dit terrein aan te geven: we hebben aandacht voor de wijze waarop de dode wordt gewassen, verzorgd en gekleed. We zijn erin geïnteresseerd of het lichaam thuis wordt opgebaard of in een mortuarium. We zijn benieuwd naar de achtergronden van de keuze voor begraven of cremen en naar de mate waarin nabestaanden zich verbonden voelen met het graf of met de urn, het columbarium of asverstrooiingsterrein. De Terebinth heeft uiteraard niet de wijsheid in pacht. Maar, zegt Eggink, de Terebinth heeft wel ontzettend veel kennis en ervaring in huis. Het is zaak die ter beschikking te stellen van mensen die met vragen of problemen op dit gebied zitten. Dat gebeurt overigens ook nu al, zij het vaak op een wat informele manier. Gevraagd of ongevraagd worden ook nu adviezen gegeven. De werkgroep Wet- en Regelgeving heeft geadviseerd bij het tot stand komen van de wijzigingen in de

Wet op de lijkbezorging, en regelmatig wordt van binnen of buiten de vereniging een beroep gedaan op individuele bestuursleden.

Als belangrijkste rol voor de Terebinth ziet Eggink het bieden van een regionaal platform. Op dit moment ontbreekt ook op landelijk niveau een podium, waarop de meningsvorming kan plaats vinden over vraagstukken die met dood en rustplaats te maken hebben. Om ons in die richting te profileren staat hem een campagne voor ogen, die is opgebouwd rond regionale bijeenkomsten. Daarvoor zouden alle mogelijke geïnteresseerden gericht moeten worden uitgenodigd. De doelgroep kan zich uitstrekken van colleges van Burgemeesters en Wethouders tot plaatselijke historische verenigingen. Naast een vanuit onze eigen deskundigheid verzorgde lezing zou hier een discussie op gang gebracht kunnen worden die een breed karakter mag hebben. Enerzijds kan de Terebinth daarmee uit haar bescheiden schaduw treden, anderzijds kan dit aanzet zijn tot een forse groei van het aantal leden.

Ook de al succesvolle excursies naar begraafplaatsen zouden nog meer ingezet kunnen worden als middel om naar buiten te treden en leden te werven. Dat laatste is heel hard nodig om een breder draagvlak en wat meer financiële armslag te krijgen, bijvoorbeeld ter versterking van het Terebinthbureau. Dit bureau zou duidelijker een centrale, verwijzende en documenterende functie kunnen gaan vervullen.

Toch moet alles vooral niet al te ambtelijk worden geregeld. Kenmerkend voor de visie van Eggink is, dat hij streeft naar een meer geordende werkstructuur die tegelijkertijd open en levendig moet blijven.

De enthousiaste manier waarop de nieuwe voorzitter bezig is, en de heel eigen manier waarop hij aankijkt tegen de toekomst van de Terebinth geven mij de overtuiging dat we als vereniging op de drempel staan van een nieuwe fase in ons bestaan. Dat zou wel eens een uiterst boeiende fase kunnen worden.

Sytze de Boer

STANDPLAATS CALCUTTA

Begin 1990 reisde ik vier maanden door India, een periode uit mijn leven die een onuitwisbare indruk heeft achtergelaten. In de Standplaatsreeks een fragment uit de reisaantekeningen die ik bijhield. Het betreft een middag in Calcutta. Dit is een stad met evenveel inwoners als Nederland, waar de straten jaarlijks onder water staan, waar frauderende agenten en politici de dienst uitmaken en mensen op straat sterven. Anderzijds heerst er in Calcutta een modern kunst- en cultuurklimaat en bezit de stad het meest efficiënte en schone metrosysteem van India.

Sterven zonder uitvaart

Midden tussen de artikelen over de gewelddadige verkiezingen van afgelopen zondag trok een klein berichtje ergens midden op een krantepagina mijn aandacht. "Bewoners van de P.K. Banerjee Road hebben hun bezorgdheid geuit over de opeenhoping van een groot aantal nooit opgevraagde lichamen in het Howrah dodenhuis".

Ondanks mijn buikkrampen ben ik gisterochtend gaan werken in Kalighat, een van de opvangpanden van moeder Theresa. Zodra de lunchtijd was aangebroken

ben ik naar de plaats des onheils gesnel. Nu ja gesnel, een kwartier metro, een uur met de bus en vervolgens een half uur lopen brachten me uiteindelijk in de juiste straat aan de andere kant van de Howrah, een zijrivier van de Ganges die de miljoenenstad in tweeën splitst. Het was een vieze modderige weg tussen spoorrails, kleine industrieën, sloppenwijken, vuilnisbelten en arbeidershuizen.

Bij een van de grotere gebouwen ligt een grote stapel hout en een weegschaal die gezien haar afmetingen een heksenwaag zou kunnen zijn. De crematieplaats dus. Behoedzaam loop ik een van de gangetjes van het pand in en kom uit op een rokerige binnenplaats. Een bed met daarop een vrouwenlichaam, bedekt met gekleurde lappen stof en bloemen staat klaar. Rechts is een soort verhoging van het belendende huis van waaruit je uitkijkt over vijf brandplaatsen. Dit kan mooi als uitkijkplatform op eerbiedige afstand dienen. De middelste brandplaats smeult, de lichaamsresten zijn volledig verbrand. De plaats rechts ernaast is met vers hout tot een meter hoog bedekt. De andere drie zijn leeg: zwarte gaten bevinden zich in de keien vloer. De binnenplaats is omgeven met metershoge muren en aangrenzende huizen. De zon speelt een interessant spel met de rook die omhoogdwarrelt.

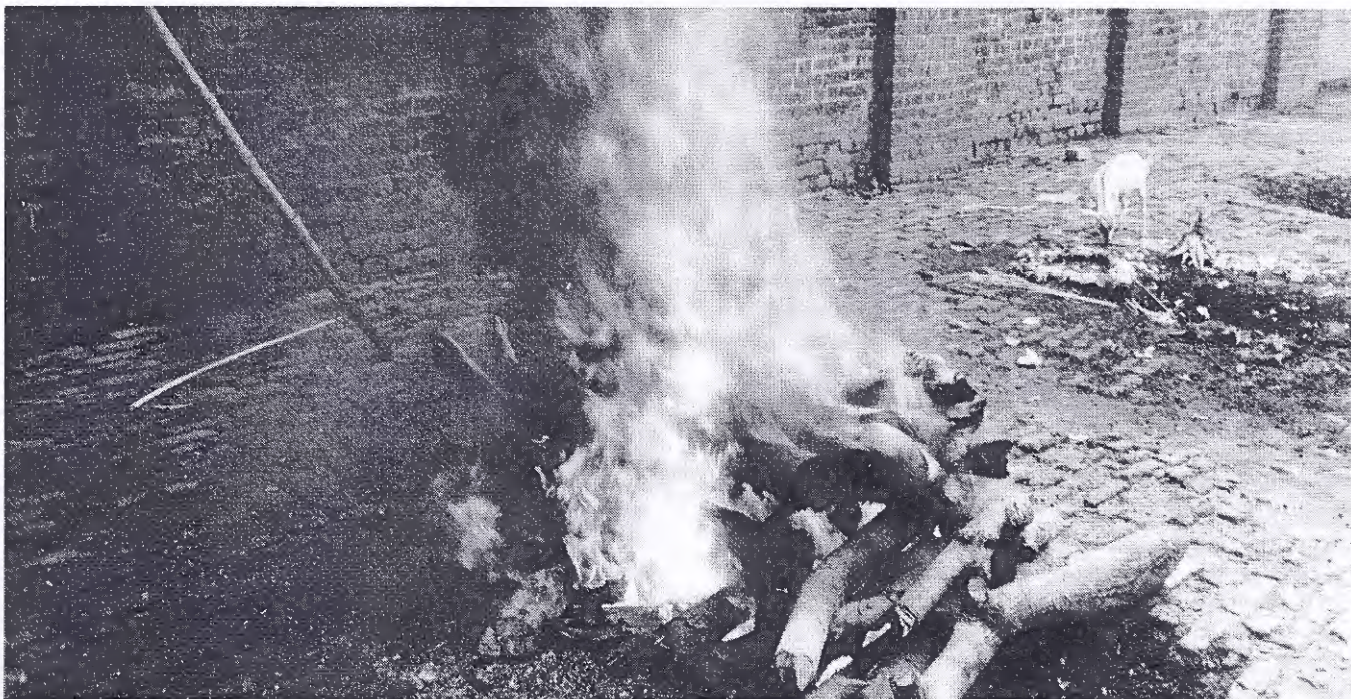
Crematie

Het bed wordt opgetild en naar de brandstapel gebracht. Met duidelijk veel moeite lukt het de familieleden het lichaam op te pakken en bovenop het hout te leggen. De voeten steken een halve meter uit. Meer houtblokken worden op het lichaam gelegd. De oudste man, degene die kaalgeschoren is, begint met een bundeltje brandende dunne bamboestokken de houtstapel aan te steken. Een voor een prikt hij de stokken in het houten karkas. Dat de stokken dan al niet meer branden schijnt niemand te hinderen. De rest van de familie volgt het voorbeeld, en na een minuut staat er een enorm houten stekelvarken voor me.

De dom of burning-wallah, neemt het karwei over. Met stro krijgt hij de brandstapel langzaam aan. Branden wil het echter niet zo goed, roken des te meer. Bij een flinke rookvlaag vlucht iedereen van het platform. Alleen ikzelf en een andere man blijven staan. Als de rook optrekt, raken we aan de praat. Hij vertelt over de wereldkampioenschappen voetbal, die op dat moment bezig zijn, over Ruud Gullit en we maken grapjes. Hij blijkt de kleinzoon te zijn van de vrouw die nu gecremeerd wordt. Over tien minuten gaan ze ceremoniële rondjes om de smeulende ghat lopen en water uit de Ganges over de resten hout sprenkelen.

De ceremonies zijn voorbij, de ziel is op opgenomen in de oneindige kringloop van het reïncarnerende leven en er is geen reden meer voor bijzondere droefheid. Iedereen wil nu met mij praten, over Holland, mijn reis, maar vooral over voetbal. Een nieuw lichaam wordt aangevoerd. Een man van ongeveer 55 jaar schat ik, bijna naakt. Het meest linkse burning ghat wordt met hout opgetuigd. Echter minder hoog. De familie van deze man kan het hout waarschijnlijk niet betalen. Een jongen van ongeveer 23 jaar met half lang gitzwart haar zoekt

een goede houten pook uit om het vuur straks brandend te houden. Hij ziet er voor een burning-wallah ongevoond uit: trainingsbroek, haarband en westerse haardracht. Toch moet het een harijan zijn, een kasteloze. Hij heeft een grote mond: zijn vragen over mijn reis lijken meer op een kruisverhoor. Waarom ik niet in Badrinath geweest ben en hoe ik het in mijn hoofd kon halen om die en die tempel in Tamil Nadu niet te bezoeken. Hij is opdringerig en ik mag hem niet. Ik schat hem in als de meeste mensen die je zomaar op straat aanspreken: hij is op zoek naar geld.

Een jongetje van zeven jaar is de enige aanwezige bij de crematie van de oudere man. Hij steekt, geholpen door een toevallig passerende volwassen man, het vuur aan. Eerst brengt hij de brandende stobos bij de lippen van de overledene, dan bij de voeten en vervolgens steekt hij de bos bij het voeteneinde onder de houtstapel aan.

Fotoreportage

Of ik een camera bij me heb? Ik schrik van de vraag. Wetende dat het in ieder geval in Varanasi, de heilige stad en crematieplaats honderden kilometers stroomopwaarts van de Ganges, streng verboden is om van burning ghats foto's te maken, voeg ik aan mijn bevestigende antwoord meteen toe dat ik uit respect voor de nabestaanden en de hindoeïstische cultuur geen foto's wil nemen. Het idee van een reportage-achtige fotoserie van een lijkverbranding windt me echter wel op. De brutale burning wallah verzekert me dat het bij de man links geen enkel probleem is. Het enige familielid in India van deze man, een uitstekende arts, is zijn kleinzoon, die zojuist het vuur heeft aangestoken. Zijn enige zoon van de dode vaart bij een Belgische rederij en kon niet overkomen.

Vermoedend dat de burning wallah uit is op bakshees, de financiële smeerolie waarop de Indiase economie in

al haar geledingen draait, weiger ik opnieuw om foto's te nemen. Maar twijfel klinkt al in mijn stem door en uiteindelijk ga ik aan de slag.

De familieleden van de vrouw van het middelste burning ghat hebben de laatste hand gelegd aan de afronding van de verbranding van hun overledene; bloemen worden neergelegd, kinderen en geiten uit de buurt, die uit zijn op de bloemen, worden weggejaagd. Als iedereen klaar is gaan ze enigszins opgewonden bij elkaar staan, kennelijk om gezamenlijk de laatste eer te bewijzen. Ik kijk geïnteresseerd toe. Een vrouw roept me erbij. Ze stellen zich op voor de foto en vragen me op te schieten. Zenuwachtig maken ze zich op voor de vereeuwiging. Ik groepeer ze zodanig dat in de linkeronderhoek van de zoeker de brandende oude man te zien is. Klik. Gejuich. "Thank you! Thank you!". Als een klas schoolkinderen wordt me tien, twintig keer de hand gedrukt en de familie keert huiswaarts. Niemand is zelfs maar op het idee gekomen om een adres achter te laten.

Ik praat nog wat na met de burning wallah die het hele spektakel glimlachend heeft gadeslagen. Ik beloof hem enkele afdrukken toe te sturen. Hij wil me in ruil een geheim vertellen: hij is niet zo jong als hij eruit ziet, maar achter in de dertig. Hij doet zijn haarband af en vervolgens zijn haar. Onder de pruik komt een kale kop tevoorschijn. Hij is plotseling veel bedaarder en zijn ogen staan niet meer op vuurspuwen, maar op doorleefd observeren. Hij bedankt me voor mijn belangstelling en vertelt me dat er vanaf de ghat een pont over de Ganges gaat die je in vijf minuten aan de overkant brengt. Vandaar is het dan nog maar tien minuten lopen naar de Salvation Army, mijn onderkomen. Over geld heeft hij met geen woord gerept. Het dodenhuis met de opeengestapelde lijken uit de krant heb ik niet meer gezien.

Wessel Meijer

GRAFRECHT EN GRAFRUST

Grafrecht en grafrust zijn begrippen die moeilijker te omschrijven zijn dan op het eerste gezicht lijkt. Daarnaast zijn ook de wettelijke regelingen niet altijd even goed bekend bij belanghebbenden. Daaronder versta ik allereerst de nabestaanden van een overledene.

Grafrust

In kranteberichten en tijdschriftartikelen tref je nogal eens misverstanden aan op dit punt. Een heel duidelijk voorbeeld daarvan is de regelmatig terugkerende misvatting dat in de herziene Wet op de lijkbezorging van 1991 de wettelijke termijn van grafrust, ten opzichte van de oude Begrafeniswet uit 1869 met tien jaar is verlengd tot twintig jaar. Deze vergissing wordt wel iets begrijpelijker als we naar de ontstaansgeschiedenis van de Begrafeniswet kijken. Al bij de behandeling van het wetsontwerp in 1869 werd gediscussieerd over de noodzaak tot verlenging van de termijn van tien jaar.

De voorstanders van verlenging waren van mening dat nog te vaak graven werden geruimd, waarin nog geen volledige ontbinding had plaatsgevonden. Men diende meer eerbied te hebben voor het stoffelijk overschot van een mens. Tevens achtte men deze ruimingen bedreigend voor de volksgezondheid.

De discussie werd weer gestart bij de behandeling van de huidige Wet op de lijkbezorging. Een nieuw zorgbaarend aspect met het oog op mogelijke onvolledige vertering na een periode van tien jaar was toen het gebruik van kunststoffen voor lijkomhulsels. Dit is gelukkig sindsdien aan banden gelegd, onder andere in het Lijkomhulselbesluit van 1991. In de Tweede Kamer werd verlenging van de termijn tot twintig jaar bepleit. Aanvankelijk zag het er naar uit dat dit zou gaan gebeuren. In ieder geval werd het wetsvoorstel in deze zin gewijzigd en zo naar de Eerste Kamer gestuurd. Helaas was het voorstel onduidelijk. Naast een wettelijke grafrust van twintig jaar werd namelijk de mogelijkheid opgehouden dat Gedeputeerde Staten in specifieke gevallen vergunning tot ruimen binnen deze termijn zouden kunnen afgeven. Het feit dat dit voor de betrokkenen zou leiden tot onduidelijkheid betreffende hun rechten was een van de redenen waarom de Eerste Kamer dreigde het hele wetsvoorstel af te stemmen. Overigens was er vanwege de ruimtelijke en financiële consequenties ook bij gemeenten en beheerders van particuliere begraafplaatsen weerstand tegen verlenging van de termijn. Uiteindelijk werd het voorstel nogmaals aangepast waarbij de termijn van grafrust weer op de vanouds geldende tien jaar werd gesteld. In deze vorm is de wet van kracht geworden.

Uitsluitend recht tot begraven

Gezien de wijzigingen die in de voorstellen zijn aangebracht alvorens de wet kon worden aangenomen is het begrijpelijk dat het genoemde misverstand hier en daar is ontstaan. Een andere mogelijke verklaring is dat twee wezenlijk verschillende termijnen worden verward. In de wet komt een andere termijn voor die wel twintig jaar bedraagt, namelijk de minimumtermijn van vestiging van een uitsluitend recht tot begraven.

Dit is een wat juridische omschrijving van het recht dat vroeger, en soms ook nu nog wel, werd omschreven als eigendom of huur van een graf. Van eigendom van een graf in juridische zin kan voor nabestaanden echter geen sprake zijn. Eigenaar blijft de beheerder van de begraafplaats. Het recht dat de nabestaande heeft, indien hij er tenminste voor kiest een uitsluitend recht te vestigen en niet overgaat tot begraving van de overledene in een algemeen graf, houdt kort gezegd in dat zonder zijn toestemming het graf niet geroerd mag worden en dat hij alleen beslist wie er verder eventueel nog in dit graf worden begraven. Een dergelijk recht wordt onder de gewijzigde Wet op de lijkbezorging verkregen voor een bepaalde tijd, met een minimum van twintig jaar, of voor onbepaalde tijd, met een niet-juridische term ook wel eeuwigdurend grafrecht genoemd. Dat eeuwig in dit kader niet altijd eeuwig is, moge duidelijk zijn.

Rechten en plichten

Uit het vorenstaande blijkt dat er juridisch gezien maar twee, in zeker opzicht drie, soorten graven zijn, namelijk algemene graven en graven met een uitsluitend recht. De laatste eventueel onder te verdelen in graven met een recht voor bepaalde tijd en graven met een recht voor onbepaalde tijd. Wettelijk is vastgelegd dat nabestaanden het recht voor bepaalde tijd na de eerste twintig jaar telkens met tien jaar kunnen verlengen.

Het recht eindigt als het niet wordt verlengd. Verlenging dient binnen twee jaar voor het verstrijken van de termijn te gebeuren. De wet gebiedt de houder van de begraafplaats, voorzover mogelijk de betrokkenen te informeren over het verstrijken van de termijn. Indien dat onmogelijk blijkt doordat het adres onbekend is, wordt een mededeling aangebracht bij het graf en bij de ingang van de begraafplaats. Zorgvuldigheid hierbij is van het grootste belang omdat een kleine administratieve vergissing tot groot en soms onherstelbaar leed voor de nabestaanden kan leiden.

De tweede reden waarom het uitsluitend recht kan eindigen is kennelijke verwaarlozing van het graf in die gevallen waarin de nabestaande en niet de houder van de begraafplaats tot dat onderhoud verplicht is. Overigens ook dan alleen na pogingen de nabestaanden te bereiken en pas na een bepaalde termijn. Tenslotte is het ook mogelijk dat mensen vrijwillig afstand doen van hun rechten. Dit gebeurt in de praktijk dan ook regelmatig. Bijvoorbeeld wanneer een gemeente de tarieven weer eens fors verhoogt.

Zorgvuldigheid en duidelijkheid gewenst

Veelal hanteren houders van begraafplaatsen begrippen die tot onduidelijkheid kunnen leiden over de eraan verbonden rechten, zoals "eigen graven", "koopgraven", "huurgraven", "zandgraven", "keldergraven", enzovoort. Het is van het grootste belang dat de nabestaanden bij voorbaat hierover duidelijkheid krijgen, ook al heeft het misschien op het moment dat de begrafenis moet worden geregeld niet hun onverdeelde interesse. Ook begrafenisondernemers blijven wat die duidelijkheid betreft soms in gebreke.

Navrant voorbeeld daarvan vind ik de onlangs in de NRC weer eens ter sprake gekomen onduidelijkheid rond kindergraven. Ouders moeten soms tot hun ontsteltenis naderhand ontdekken dat hun kind in een algemeen graf is begraven, zonder dat hun is duidelijk gemaakt wat dat voor gevolgen heeft. Bij de "keuze" voor een algemeen graf wordt geen uitsluitend recht gevestigd, niet voor bepaalde en niet voor onbepaalde tijd. Dit betekent dus dat er na tien jaar kan worden geruimd, waarbij de steen wordt verwijderd, maar ook dat er plotseling en zonder overleg een ander kind in hetzelfde graf kan worden begraven.

Die gewenste duidelijkheid krijg ik ook niet uit de advertentie in de krant, waarin een regiochef van een bekende uitvaartverzekeraar mij op de hoogte wil stellen van de feiten rond begraven. "Er bestaan in ons land drie soorten graven", zegt hij, "algemene, huur- en koopgra-

ven". Daarbij neemt hij de in wezen onjuiste terminologie over uit het Vestigingsbesluit Begrafenisbedrijf.

Ik zou er bij allen die professioneel betrokken zijn bij de eerste contacten met nabestaanden voor willen pleiten, voorzover dat nog niet gebeurt, daarbij duidelijke, heldere informatie te geven over de mogelijke keuzes en met name over de gevolgen daarvan. Die informatie zou ook op schrift moeten staan in voor ieder begrijpelijke taal. Wat in eerste instantie niet goed doordringt kan dan nog worden nagelezen. Dat zou commotie achteraf kunnen voorkomen.

Nog beter zou het zijn als men in een vroegtijdig stadium, dus zonder dat er sprake is van een overlijden, zich op de hoogte zou stellen van de mogelijkheden en onmogelijkheden. Op het moment dat men ontredder gedwongen wordt keuzes te maken kan het feit dat men daarover al heeft nagedacht een grote steun zijn.

Sytze de Boer

BOEKBESPREKING

H.L. Kok; A. Wille en G. Boerhof, *Begraven & begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan* (Utrecht: Stichting Teleac, 1994, 183 blz., f 49,75, ISBN 9065333711)

Wanneer Nederlanders in de lente of de herfst een weekeinde naar Parijs gaan, bezoeken ze niet zelden Père Lachaise. Deze begraafplaats is in 1804 buiten de toenmalige bebouwde kom van de Franse hoofdstad aangelegd in de vorm van een romantisch landschapspark. Hier dwalen de vakantiegangers via kronkelige paden over de heuvelachtige dodenakker. Onderwijl vergapen ze zich aan de imposante gedenktekens, die tussen het groen oprijzen.

Voor leden van vereniging de Terebinth is dit niet bijzonder. Eind 1994 verbleef een groep een weekeinde in Parijs en bracht daar bijna alle tijd door op begraafplaatsen. Daarnaast organiseert de vereniging regelmatig excursies naar interessante begraafplaatsen in eigen land. Zo wordt geprobeerd leden en introducés te doorringen van het belang van een bloeiende, Nederlandse dodencultuur voor het persoonlijk en algemeen welzijn. Sinds 8 januari wordt een dergelijke boodschap ook wekelijks aan het begin van de zondagavond via Nederland 2 verbreid door de Teleaccursus "Begraven en begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan". Ada Wille, landschapsarchitecte en lid van de Terebinth, leidt de kijker langs plekken, die iets over onze dodencultuur laten zien. Op onderhoudende wijze voert ze gesprekjes

met mensen, die iets over onderwerpen als begraven in het landschap en in de kerk kunnen vertellen.

Tijdens de cursus komen twaalf van dergelijke thema's aan bod. Deze onderwerpen worden ook behandeld in het cursusboek. Dit is een mooi vormgegeven publicatie geworden, die bovendien leesbaar is en tal van functionele, deels in kleur afgedrukte foto's telt. Verder bevat het boek informatie over te bezichtigen begraafplaatsen, een overzicht van grafsymboliek met duidelijke tekeningen, adressen en telefoonnummers van organisaties werkzaam in de uitvaartwereld en een literatuurlijst.

Zijn de auteurs erin geslaagd de onbevangen lezer ervan te overtuigen, dat er alleen sprake is van een waardevolle dodencultuur, als iedereen daaraan op eigen wijze een bijdrage levert? Op het eerste gezicht is dit inderdaad het geval. De geïnteresseerde leek leest bijvoorbeeld over de christelijke begrafenis in en rond kerken en de hygiënische teraardebestelling buiten de bebouwde kom. Hierbij wordt het verschil tussen begraven in de kerk of op het kerkhof en de begraafplaats goed uitgelegd. De hoofdstukken over specifiek godsdienstige gewoonten bevatten verder praktische informatie om bijvoorbeeld jaartallen op joodse gedenktekens naar de christelijke jaartelling terug te rekenen. In het hoofdstuk over de graven van beroemdheden wordt de begraafplaats voorts terecht een stenen archief genoemd. Tenslotte geeft het boek inzicht in hedendaagse ontwikkelingen als de mogelijkheid voor een rouwadvertentie in een ovaal kader of een crematieplechtigheid met life-muziek te kiezen.

Dit laatste hoofdstuk is natuurlijk ook voor leden van de Terebinth interessant. Daarnaast is het voor hen boeiend te lezen, hoe Syrisch-orthodoxe christenen in 1983

bij Glane een begraafplaats inrichtten, die thans door geloofsgenoten uit heel Europa wordt gebruikt. Verder geven de tekeningen van gedenktekens op graven van gesneuvelde militairen een goed overzicht van de verschillen tussen de diverse landen. De informatie, die over familiebegraafplaatsen bijeen is gebracht, is tenslotte elders moeilijk te vinden.

Toch zal een ingewijd lezer aan het eind van het boek een gevoel van teleurstelling niet kunnen onderdrukken. De inhoud is al grotendeels bekend uit het werk van H.L. Kok, die hoofdredacteur en medeauteur van dit boek is. Bovenal mag van een cursusboek van Teleac worden verwacht, dat het minder onvolkomenheden bevat, dan nu het geval is.

Het gaat hierbij niet eens zozeer om de onvermijdelijke drukfouten. Zo werd de begraafplaats buiten Zuilen niet in 1738 maar in 1781 aangelegd, terwijl Ter Navolging bij 's-Gravenhage niet in 1799 maar in 1779 werd geopend. En de roemruchte legeraanvoerder en gouverneur-generaal van Nederlands-Indië heet niet Van Heutz maar Van Heutz.

Het is echter jammer, dat zaken te snel als vanzelfsprekend worden beschouwd. Iemand, die niets weet van de dodencultuur, zou wel willen weten, dat rouwadvertenties aan het eind van de achttiende eeuw in zwang kwamen, omdat zo het versturen van dure en pompeuze rouwbrieven kon worden vermeden. Bij het vertellen van het altijd weer aardige verhaal over het graf met de handjes te Roermond, is het zinvol te vermelden, dat de afscherming van een protestantse deel op de begraafplaats verband hield met de aanwezigheid van protestantse ambtenaren en militairen, die sinds de reformatie de stad bestuurden en beschermden.

Ernstiger zijn de fouten, die van onvoldoende historisch inzicht getuigen. Wanneer de auteurs de hunebedden behandelen, plaatsen ze deze graven in de prehistorie. Inderdaad konden de mensen, die rond 2500 voor Christus de Lage Landen bewoonden, niet schrijven. Het is echter merkwaardig even later te lezen, dat ook de Egyptenaren, die in dezelfde tijd piramides bouwden, nog in de prehistorie leefden. Voorts was veertig jaar volgens de schrijvers in voorgaande eeuwen een gezegende leeftijd. Dit was echter een gemiddelde leeftijdsverwachting van pasgeboren meisjes rond 1870 en van pasgeboren jongens rond 1880. 14 % van deze meisjes en 9 % van deze jongens zou echter de leeftijd van tachtig jaar halen.

In het boek zijn zelfs voorstellingen van de dodencultuur terecht gekomen, die twijfel over de actualiteit van het cursusboek doen rijzen. Het meegeven van grafgiften aan de dode verdween niet plotseling met de prediking van het christendom. Al eeuwen daarvoor waren er mensen, die waarschijnlijk om sociaal-economische redenen met deze gewoonte hadden gebroken. Verder is het onjuist om gisanten als gestorvenen of slapenden te omschrijven. De liggende beelden laten juist gelukzaligen zien, die in afwachting zijn van de komst het koninkrijk Gods. Deze beschrijvingen hadden de auteurs kunnen halen uit de publicaties van W.A. van Es en Ph. Ariès, die in de literatuurlijst worden vermeld.

Afgezien van een verouderde voorstelling van zaken wordt de lezer ook een overzicht van de hedendaagse

interpretaties betreffende de dodencultuur onthouden. Zo wordt niet nagegaan, of de interessante indeling van de westerse dodencultuur door Ariès inderdaad voor Nederland opgaat. Daarnaast ontbreken in de literatuurlijst met name de publicaties van M. Vovelle, die evenals Ariès een standaardwerk over de westerse dodencultuur op zijn naam heeft staan. Uit zijn aanpak hadden de auteurs kunnen leren, dat niet alleen stelselmatige aandacht voor het ritueel en het vertoog maar ook voor de demografie aangaande de dood van belang is.

Tenslotte munt het boek niet uit door een heldere compositie. Juist de constructie van een geschiedverhaal laat zien, hoe de auteur wil, dat naar het verleden wordt gekeken. Als bijvoorbeeld een hoofdstuk als titel "de romantische dood" krijgt, vraagt de lezer zich af, waar de hoofdstukken over "de verlichte dood" en "de naturalistische dood" zijn gebleven. Anders is een vergelijking niet goed mogelijk. Nu worden verschijnselen als schijndood en crematie als uitingen van een romantische houding tegenover de dood gepresenteerd. De angst voor schijndood kwam echter voort uit medisch onderzoek naar het exacte moment van overlijden en kan beter als een probleem van de Verlichting worden gekenschetst. De propaganda voor crematie was vooral op koele, hygiënische argumenten gebaseerd en hing samen met het realisme aan het eind van de negentiende eeuw.

Helaas zijn dit voorbeelden van onvolkomenheden in diverse soorten en maten, die in het hele boek voorkomen. Vooral het wat weinig doorklinken van hedendaagse historische inzichten en de soms onduidelijke compositie tellen zwaar. Wanneer lesstof verkeerd wordt aangereikt, ontstaan in de hoofden van de cursisten verkeerde verbanden. Daarenboven wordt van de belangstellenden nog eens verlangd, dat ze het ten dele verkeerde beeld door lezing van moderne studies zelf aanvullen. Het is juist de taak van auteurs om een samenhangend en eigentijds beeld van de dodencultuur te scheppen. Dan waren de cursisten beter in staat geweest mede op basis van de suggesties in het laatste hoofdstuk een eigen visie op het levenseinde te ontwikkelen.

Moet het boek dus ongelezen blijven en kunnen geïnteresseerden beter naar een andere zender zappen? Dat is nu ook weer niet nodig. Het is echter zaak om kritischer dan gewoonlijk met de cursus om te gaan. Teleac vraagt aan het slot van het boek om aanvullingen op het adressenbestand voor een volgende druk. Het zou aardig zijn, als ons vernieuwde verenigingsblad dan tot het tijdschriftenoverzicht doordringt. Misschien zouden zelfs de activiteiten van de Terebinth niet meer onder de noemer grafterisme en hobbyisme kunnen worden gerangschikt. Als de meer eenvoudig aan te brengen verbeteringen in een nieuwe druk worden gerealiseerd, is dit boek nog steeds geen monument te midden van bestaande publicaties over de Nederlandse dodencultuur. Wel zal het cursusboek minder de indruk wekken in strijd met de aard van het onderwerp inhoudelijk gezien onvoldoende doordacht te zijn geweest.

Wim Cappers

EXCURSIES

Hilversum

Op 25 maart brengen we een bezoek aan Hilversum. We starten met koffie op de Noorderbegraafplaats, waar beheerder J.C. van Veenendaal onze gastheer is. De begraafplaats is in 1929 aangelegd door de bekende architect W.M. Dudok. We bezichtigen onder diens graf en dat van Fons Jansen. De aula staat op de Monumentenlijst. Daarna bezoeken we de begraafplaats "Gedenckt te sterven" uit 1793. Deze behoort tot de oudste buitenbegraafplaatsen. Deftige 's-Gravelandse families waaronder de freules Warin van het kasteel Nederhorst zijn hier begraven. Vervolgens gaan we naar de begraafplaats Bosdrift, door L. Springer in landschapsstijl aangelegd. Langs slingerpaden staan hier fraaie monumenten, prachtige coniferen en treurbomen. De lunch gebruiken we in het uitvaartcentrum van ons lid de heer D. van Vuure. Daarna leidt de heer Van Vuure ons rond in zijn ongeveer honderd jaar oude familiebedrijf.

Datum: 25 maart 1995
 Tijd: 10.30-11.00 ontvangst met koffie
 Plaats: Noorderbegraafplaats
 Adres: Laan 1940-1945 te Hilversum
 Lokaal vervoer: per bus
 Lunch: 14.00-14.30 bij Begrafenis en Crematie Onderneming D. van Vuure, Melkpad 21a
 Einde: 15.00 op de Noorderbegraafplaats
 Kosten: f 15,- per persoon ter plaatse te voldoen
 Openb. vervoer: vanaf NS-station Hilversum-Noord is het ongeveer tweehonderd meter lopen naar de Noorderbegraafplaats
 Eigen vervoer: via de A1 Amsterdam/Apeldoorn afslag Hilversum Noord/Laren richting Hilversum. Bij het Dr. J. den Uylplein de Johan Gerardsweg aanhouden. Voor het viaduct rechtsaf de Snelliuslaan in, deze gaat over in de Laan 1940-1945 waaraan de Noorderbegraafplaats ligt
 Aanmelden: Terebinthbureau, 033-653380

Delft

Vanaf het station wandelen we naar de Oude Kerk, waar we onder leiding van een gids de graven van Maarten Tromp, Piet Hein en Johannes Vermeer bezichtigen. Door de pittoreske binnenstad wandelen we vervolgens naar de Nieuwe Kerk. Hier vinden we het graf van Hugo de Groot. Maar het meest imposant is toch het graf van Willem van Oranje. Ook hier is een gids aanwezig. Na de lunch lopen we van de Nieuwe Kerk naar de algemene begraafplaats Jaffa. Ons lid Hans Schipaanboord, beheerder van de gemeentelijke begraafplaatsen te Delft, leidt ons hier rond en vertelt

iets over begraven in Delft. Behalve de graven is de aula uit de Amsterdamse School interessant. Ook bekijken we het monument dat is opgericht ter herinnering aan de meidagen van 1940. Het is gemaakt door de firma Keuzenkamp.

Datum: 22 april 1995
 Tijd: 11.00
 Plaats: NS-station Delft
 Lunch: voor eigen rekening in één van de vele restaurants op de Markt: om 14.00 verzamelen bij de Nieuwe Kerk
 Einde: het station is te bereiken met bus 63, 69 of 129
 Kosten: f 10,- per persoon ter plaatse te voldoen
 Eigen vervoer: bij het station is betaald parkeren mogelijk
 Aanmelden: Terebinthbureau, 033-653380

Italië

In september 1995 wordt er in samenwerking met de Terebinth een funeraire reis naar Italië georganiseerd. Diverse aspecten van de dodencultuur zullen worden bekeken. De deelnemers worden door Italiaanse deskundigen rondgeleid. Er zullen tolken aanwezig zijn. Het voorlopige programma luidt als volgt:

Data: 16 - 23 september 1995
 Heenreis: vliegreis naar Rome
 Lokaal vervoer: per bus
 Bezoek aan: Rome, Tarquinia, Livorno, Florence, Pisa, Genua, Turijn en Milaan
 Objecten: kerken, kerkhoven, begraafplaatsen, kistenmakerij, uitvaartonderneming, steengroeve, steenhouwerij, crematorium
 Terugreis: vliegreis vanaf Milaan
 Kosten: ongeveer f 2000,-
 Grootte groep: 25 personen
 Informatie: Terebinthbureau, 033-653380

AGENDA

Tot 26 maart 1995: cursus "Begraven en begraafplaatsen, monumenten van ons bestaan" van Teleac, elke zondagavond van 19.45-20.00 op Nederland 2

25 maart: excursie Hilversum
 22 april : excursie Delft
 20 mei: excursie Limburg
 3 juni: algemene vergadering de Terebinth
 17 juni: excursie Friesland
 2 september: excursie Vught
 23 september: historische markt Utrecht
 23-30 september: reis naar Italië
 7 oktober: excursie Dordrecht